
ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ
W BYDGOSZCZY
Studia Pedagogiczne z. 28

Aldona Ossowska
Bydgoszcz

**UCZUCIA JAKO CZYNNIK KSZTAŁTUJĄCY
RODZINNE ŚRODOWISKO WYCHOWAWCZE
W POGLĄDACH DIONA CHRYZOSTOMA**

*Podczas gdy zrodzenie potomstwa
jest aktem konieczności, to jego
wychowanie jest dziełem miłości.*
Dion Chryzostom¹

Rodzina jest pierwszym środowiskiem wychowawczym dziecka, a jako mikrospołeczność stanowi element społeczeństwa. Wychowanie w rodzinie zmierza do rozwoju osobowości człowieka, również w celu jego wrośnięcia we wspólnotę. Rodzina jako grupa społeczna jest odbiciem tego społeczeństwa, wywierającego swoje piętno, narzucającego liczne ograniczenia, ale i inspirującego do nowych modeli funkcjonowania. Z tego punktu widzenia dzieje rodziny są ważnym aspektem historii społeczeństw.

A. Wery zauważył, że równolegle do ewolucji ustrojów politycznych i społecznych zmieniała się koncepcja rodziny – od rodziny patriarchalnej, autorytarnej, despotycznej i teologicznej do rodziny bardziej partnerskiej, demokratycznej, laickiej i humanistycznej².

Komplikacja życia zbiorowego determinowana rozwojem cywilizacyjnym społeczeństw stawia przed rodziną poważne problemy, m.in. zagrożenia jej wewnętrznej spójności, dehumanizacji więzi społecznych, przekazywania funkcji opiekuńczo-wychowawczych państwu, czy też narastania konfliktu pokoleń. Wiele przesłanek wskazuje, że współczesne rodziny coraz gorzej wypełniają naturalne funkcje wychowawcze. Humanisci zatroskani o przyszłość naszej cywilizacji i kultury stawiają sobie pytanie – czy naprawdę przeżywamy kryzys rodziny? Czy naturalną więź emocjonalną, charakterystyczną dla grup pierwotnych, można zastąpić instytucjonalną wspólnotą celów, dążeń wychowawczych?

Studia nad rodziną w przeszłości i teraźniejszości wskazują, że pewne zjawiska występujące w rodzinie dawnej i współczesnej są trwałe, pomimo upływu czasu, zmian formacji społeczno-ekonomicznych i różnic cywilizacyjno-kulturowych. Rozważania nad ich niezmiennością stanowią argument na rzecz nieprzemijającej roli rodziny w życiu człowieka.

Szczególną funkcję spełnia rodzina w rozwoju emocjonalnym dziecka. Kształtowanie więzi uczuciowej jest elementem procesu wychowania, którego nie zastąpiły dotychczas żadne instytucje społeczne czy opiekuńczo-wychowawcze. Również pozarodzinne więzi społeczne mogą, a raczej powinny dopełnić koloryt życia emocjonalnego człowieka, natomiast w żadnym wypadku nie wypełnią luki więzi rodzinnych.

Rodzina stanowi najbliższe otoczenie, w którym dziecko uczy się postaw i wzorów zachowań w stosunku do innych ludzi, rzeczy i życia w ogóle³. Atmosfera domu rodzinnego stymuluje rozwój uczuć, inaczej mówiąc zaspokaja elementarne potrzeby: pewności i bezpieczeństwa, bliskości i łączności, miłości i stabilizacji emocjonalnej oraz społecznej, a także potrzebę akceptacji i uznania, często bez względu na postępowanie⁴.

Jednym z podstawowych warunków zapewnienia właściwego klimatu wychowawczego dla rozwoju uczuć jest równowaga psychiczna rodziny przejawiająca się w bezpośredniości i intymności stosunków rodzinnych. Przepływ tych różnorodnych uczuć odbywa się pomiędzy wszystkimi członkami rodziny, a więc rodzicami, dziećmi i innymi osobami w tym środowisku. Te doświadczenia międzyludzkie modelują świat uczuć, ale i wyobrażeń, działań oraz nakazów moralnych. Wreszcie więź wewnątrzrodzinna oprócz fundamentu psychicznego, opiera się również na podstawie biologicznej i formalno-prawnej⁵.

W opracowaniu poddany zostanie analizie problem życia uczuciowego w rodzinie rzymskiej jako konstytutywnego elementu budowania środowiska wychowawczego dla dziecka. Wpływ rodziny na kształtowanie się postaw emocjonalnych jest zróżnicowany ze względu na model rodziny oraz indywidualne oddziaływania poszczególnych jej członków⁶. Jednakże okresem, który będzie

ilustracją tych zjawisk w aspekcie historycznym i wychowawczym, jest przełom I i II wieku n.e. Źródłem rozważań staną się poglądy prezentowane przez Diona Chryzostoma oraz współczesnych mu Plutarcha i Pliniusza Młodszego w kontekście komparatystycznym⁷.

Wymienieni autorzy dostrzegali istotną rolę rodziny i więzi emocjonalnej w rozwoju psychicznym – stawaniu się człowiekiem⁸. Dion Chryzostom podkreślał, iż natura stworzyła człowieka jako istotę szukającą bliskich kontaktów, przyjaźni i partnerstwa, które mogą realizować się we współżyciu z innymi ludźmi, przede wszystkim w rodzinie⁹.

Wokół życia emocjonalnego rodziny okresu cesarstwa narosło wiele sprzecznych opinii, a utrwalony stereotyp przedstawia rodzinę tej epoki w kategoriach upadku więzi, zachwiania podstaw moralnych i obyczajowych oraz swobody seksualnej¹⁰. W tym kontekście jednym z podstawowych problemów badawczych powinno stać się określenie udziału właśnie więzi uczuciowych wśród innych wymiarów życia rodzinnego. Podczas gdy uczucia stanowią o szczęściu, duchowej więzi kobiety i mężczyzny oraz należą do sfery intymności – swoistego *sacrum*, małżeństwo jako instytucja wykracza daleko poza płaszczyznę spraw osobistych i prywatnych, zawsze ma charakter publiczny, podlega prawom i zwyczajom kultury.

Ze społecznego punktu widzenia rodzina w I i II wieku n.e. cieszyła się znacznym prestiżem społecznym. Posiadanie żony, potomstwa nobilitowało mężczyznę, było wymiarem pozycji i szczęścia¹¹. Małżeństwo było też możliwością realizacji kobiecych aspiracji – nie tylko w kontekście rodzinnym, ale również intelektualnym czy społeczno-politycznym, oczywiście w wyższych warstwach społeczeństwa¹². Właśnie to rozwinięcie aktywności kobiet, a w związku z tym rozszerzenie podstaw budowania ich prestiżu społecznego – poza pozycją w małżeństwie i macierzyństwem – nasuwa często stereotypowy wniosek o zepchnięciu spraw rodziny na dalszy plan, dalej o osłabieniu więzi uczuciowej na rzecz funkcjonowania pozarodzinnego¹³.

W związku ze zmianami, jakie dokonują się w obrazie tradycyjnej rodziny rzymskiej i wytworzeniem się nowych modeli małżeńskich¹⁴, powstaje pytanie, jak widziano miejsce życia uczuciowego wśród celów małżeństwa?

Dion Chryzostom widział małżeństwo jako naturalną wspólnotę, w której może żyć człowiek. To natura stworzyła go jako istotę poszukującą partnerstwa z innymi, przyjaźni i bliskich kontaktów. Tym, co zbliża ludzi do siebie jest życzliwość, którą należy cenić wśród takich niezaprzeczalnych i fundamentalnych w świecie antycznym wartości jak dobro i szlachetność. Życzliwość w relacji małżeńskiej określa nie tylko związek uczuciowy, ale także zgodę¹⁵.

Zagadnienie małżeństwa i miłości zostało omówione również przez Plutarcha

w kontekście praw natury – wrodzonego każdemu pragnienia miłości. Cheronejczyk opisując rozwiniętą w miłości pełnię cnoty, partnerstwo, roztropność i mądrość małżonków posłużył się pojęciem *arete* jako celem, kierunkiem rozwoju osobowości kobiety i mężczyzny oraz spełnienia wzoru ról społecznych im przypisywanych. Miłość w jego ujęciu to, obok namiętności, *głębokie uczucie duszy*, a więc szacunek, życzliwość, wzajemne uwielbienie i wierność¹⁶.

Wśród ważnych funkcji małżeństwa dostrzega się współcześnie zaspokojenie potrzeb psychicznych oraz wzajemną pomoc w realizacji celów indywidualnych. Upatruje się w tym warunku zapewniającego partnerski charakter małżeństwa¹⁷.

Dion z Prusy dostarczył przykładu partnerstwa małżeńskiego pochodzącego ze sfery rodziny cesarskiej. W swej panegirycznej mowie poświęconej Trajanowi, mówi, że traktował on swą żonę nie tylko jako *partnerkę w uczuciach oraz łóżku*, ale również jako towarzyszkę życia w swych zamiarach i działaniach¹⁸.

Kolejnym wizerunkiem pary małżeńskiej może być związek Pliniusza Młodszego i Kalpurnii utrwalony w listach. Podczas gdy J. Carcopino pisze, że w świecie Pliniusza małżeństwa kojarzył raczej konwenans niż uczucie¹⁹, to z listów do Kalpurnii przebija troska, tęsknota, szukanie pociechy w łączności duchowej, wspólnych myślach podczas rozłąki. Bardzo sugestywny, wskazujący na partnerstwo intelektualne, jest fragment mówiący o żonie czytającej pisma męża, gdy jego bliskości zabrakło. Pliniusz dokonując laudacji żony podkreśla jej rozwój umysłowy, jaki dokonał się z miłości do niego i przez uczestniczenie w jego aktywności publicznej i literackiej²⁰.

Chociaż literatura laudacyjna lub inskrypcje mogą być określane jako wyraz konwencji pisarskiej tych czasów, to trzeba jednak uznać, iż pojawiające się konwencje i toposy są odzwierciedleniem zapotrzebowania społecznego, ale i mentalności²¹. Jeżeli więc uznamy, że duża część małżeństw była zawierana pod presją społecznych powiązań i sytuacji rodzinnych, to jednocześnie należy dostrzec, iż wiele z tych związków przetrwało długie lata i rozwijało więź uczuciową, w szerokim tego słowa znaczeniu.

Dopełnieniem kolorytu życia uczuciowego w rodzinie jest pojawienie się dziecka. Zdaniem Diona Chryzostoma dzieci są symbolem jedności małżeńskiej²². Współcześnie w wychowaniu dziecka i pełnieniu ról rodzicielskich widzi się między innymi wzbogacenie osobowości rodziców²³. W cesarstwie posiadanie potomstwa wysuwano jako cel istnienia rodziny, ale i wymiar pełni szczęścia małżeńskiego. Rodzące się potomstwo było zapewnieniem ciągłości tradycji rodzinnej, wyznaczało rodzicom cel życiowy, ale było też obietnicą opieki w podeszłym wieku²⁴.

Autorzy starożytni podkreślali w fackie narodzin dziecka realizację praw naturalnych. Potomstwo zapewniało trwałość rodzinie, a w prokreacji Plutarch potwierdzał naturalny czynnik rozwoju osobowości małżonków. Matka, jego zda-

niem, w chwili porodu otrzymuje miłość swego dziecka, tak więc macierzyństwo jest dowartościowaniem psychiki kobiecej. Wejście małżonków w role rodzicielskie to także możliwość pełniejszej realizacji dwóch cnót rodzinnych – *gravitas* i *pietas*. To właśnie miłość macierzyńska zdumiewa bezinteresownością. Oboje rodzice rozwijają swą osobowość w kierunku pojęć związanych z *arete* – miłości, rozwagi, wytrwałości i panowania nad sobą. Dion Chryzostom wśród wielkich zadań życiowych człowieka szlachetnego wymienia nabożność wobec zadań wychowania i kształcenia dzieci. Wiąż rodziców z potomstwem dana jest jako przykład prawdziwej i największej przyjaźni, przejawiającej się w uczuciach, pielęgnowaniu, pieczętach i karmieniu. Plutarch określa trud rodzicielski, obfitujący w wyrzeczenia, jako wyraz miłości i poświęcenia dla potomstwa, a według Diona opieka stanowi również przyjemność dla rodziców²⁵.

Korespondencja Pliniusza Młodszego nie wnosi treści na temat wielkiej roli dziecka w życiu rodzinnym, choć dostrzegalne jest jego ubolewanie ze względu na fakt bezdzietności jego związku z Kalpurnią. Z kolei mówiąc o małżeństwach wielodzietnych podkreśla dobrze spełniony przez nie obowiązek najlepszych obywateli²⁶. Ten społeczny aspekt posiadania potomstwa uwydatnił się w kontekście polityki rodzinnej prowadzonej w okresie cesarstwa, zapoczątkowanej przez reformy stosunków małżeńskich i obyczajowych za panowania Augusta, a rozwijanej przez Domicjana i Trajana²⁷.

Atmosfera ciepła rodzinnego i klimatu miłości decyduje o dalszym rozwoju psychicznym oraz tworzy fundament dobrego wychowania. Dion i Plutarch są zgodni co do roli uczuć w kształtowaniu właściwego środowiska wychowawczego.

Fundamentalnym składnikiem postaw rodzicielskich wobec dziecka jest czynnik uczuciowy, gdyż on określa kierunek i charakter myślenia oraz działania rodziców. Ich zamierzone oddziaływanie opiekuńcze i wychowawcze oraz wpływ wynikający ze wzajemnych stosunków przyczyniają się do fizycznego, psychicznego i społecznego rozwoju dziecka. Takim pierwszym etapem rozwoju uczuć jest przywiązanie, kształtujące się w wyniku roztaczanej opieki²⁸.

W okresie wczesnej opieki nad dzieckiem trudno jest rozgraniczyć aspekt zaspokojenia potrzeb biologicznych od aspektu potrzeb emocjonalnych, określanych często mianem wyższego rzędu. Dion Chryzostom mówi, iż potomstwo odczuwa dla swoich rodziców miłość, którą otrzymuje jako dar natury, ale i akt życzliwości, miłości i karmienia. Wyraźnym przejawem przywiązania wykształconego w trakcie opieki, jest też odczuwanie przez dziecko niebezpieczeństwa podczas oddalenia ojca lub matki. Małe dzieci poszukują bliskości fizycznej ze swoimi rodzicami²⁹.

Dla matki okazją do bezpośredniego kontaktu z dzieckiem jest sytuacja karmienia. Dion podkreśla znaczenie mleka matki jako odpowiedniego i warto-

ściowego pożywienia człowieka. Karmienie jest tu wymieniane jako pierwszorzędna, sprzyjająca rozwojowi więzi uczuciowej, czynność opiekuńcza, która nie powinna być przekazywana niańkom lub mamkom³⁰. Plutarch zwłaszcza dostrzega możliwość naturalnego zacieśnienia więzi matki i niemowlęcia poprzez tę wyjątkową formę kontaktu fizycznego. Autor zwraca zresztą uwagę na konieczność osobistego uczestniczenia obojga rodziców w opiece nad dzieckiem. Tylko to może zapewnić pełne rozwinięcie ich naturalnych uczuć rodzicielskich. Z drugiej strony obserwacja rozwoju osobowości dziecka pozwala umiejętnie kierować wysiłkami wychowawczymi³¹.

Więź uczuciowa dziecka z rodzicami jest niezbędnym czynnikiem identyfikacji z wzorami osobowymi ojca i matki. Miłość córki do rodziców, jej przywiązanie i naśladowanie stały się przedmiotem laudacji w liście Pliniusza³². Rola przykładu rodziców i opiekunów, naśladownictwa przodków jest nie do przecenienia w wychowaniu rzymskim opierającym się między innymi na tradycyjnym *mos maiorum*. Silne zasady *pietas* i *mos maiorum* implikują jako imperatywy wychowania – posłuszeństwo, troskę i szacunek wobec rodziców³³.

Rodzina zdaniem Diona, określa pozycję człowieka w społeczeństwie. Dobre urodzenie to dziedziczona szlachetność duszy, siła ciała, ale i respekt innych wobec ojca³⁴. Podobny pogląd prezentuje Pliniusz Młodszy w swym liście do dziadka żony, który pozostał dla niego autorytetem³⁵. List ten jest nie tyle świadectwem sprawowania przez dziadka władzy rodzinnej, ale przejawem rozwoju uczuć w szerszym pojęciu rodziny³⁶.

Uwzględniając zebrane tu uwagi Diona Chryzostoma, wsparte rozważaniami Plutarcha i Pliniusza Młodszeo, można dostrzec pewne wspólne tendencje w poglądach na wychowawczą rolę rodziny.

Rodzina postrzegana jest jako środowisko wychowawcze, w którym elementem o podstawowym znaczeniu jest życie uczuciowe. To ono organizuje poprawne relacje między wszystkimi członkami wspólnoty rodzinnej. Wreszcie miłość oparta na *arete* czy *pietas* stymuluje rozwój osobowości małżonków i ich potomstwa. Przy rosnącej akceptacji dla specyfiki wieku dziecięcego obdarza się dzieci miłością i uznaniem ich znaczenia w rodzinie³⁷. Jednocześnie podkreśla się rolę i odmienność poszczególnych etapów rozwoju sfery emocjonalnej człowieka w środowisku rodzinnym. Wychowanie poprzez więź uczuciową i wzorce osobowe rodziców i bliskich krewnych staje się dominujące w teorii i praktyce rodziny rzymskiej I–II w. n.e. Takie pojmowanie funkcji wychowawczych rodziny nadaje jej jako grupie społecznej charakter intymności i indywidualności³⁸.

PRZYPISY

- ¹ Dion Chryzostom z Prusy w Bitynii, ok. 40–120, mówca i filozof grecki por. Dio Chrysostom with an English Translation by J. W. Cohoon. Vol. V–Fragments: Domestic Affairs 6. Sentencja pochodzi z antologii Stobaeusa (ok. 450 r.) zatytułowanej *Sprawy domowe*. Fragmenty i cytaty z pism Diona tam zawarte potwierdzają, że zachowane manuskrypty nie są pełnym dorobkiem Prusyjczyka.
- ² A. Wery, Wychowanie w rodzinie. W: *Rozprawy o wychowaniu*. T. 1, red. M. Debesse, G. Mialaret. Warszawa 1988, s. 107–114
- ³ E. Hurlock, *Rozwój dziecka*. T. 2. Warszawa 1985, s. 382–383
- ⁴ H. Spionek, *Problemy rozwojowe i wychowawcze wczesnego dzieciństwa*. Warszawa 1972, s. 14–17, 92–93
- ⁵ J. Rembowski, *Rodzina w świetle psychologii*. Warszawa 1978, s. 7–12
- ⁶ E. Hurlock, op.cit., s. 384–386
- ⁷ Poszukiwania źródeł oparto na: Dio Chrysostom with an English Translation by J.W. Cohoon. Vol. I–V. London – Cambridge 1971; Listy Pliniusza Młodszego. Tł. S. Patoń. Częstochowa 1964; Pliny, Letters with an English Translation by W. Melmoth. Vol. I–II. London – Cambridge 1971; Plutarch i jego dorobek zostały całościowo opracowane w: K. Korus, *Program wychowawczy Plutarcha z Cheronei*. Wrocław 1978
- ⁸ Plutarch o rozwoju psychicznym człowieka – por. K. Korus, op. cit., s. 15–30. O więzi emocjonalnej w rodzinie rzymskiej m. in.: J. Jundziłł, *Teoretyczne problemy wychowania w rodzinie rzymskiej*. Bydgoszcz 1987, s. 334–376
- ⁹ Dion, Or. 10. 12–13; 12. 42; 40. 41
- ¹⁰ Dotychczasowe opinie na temat życia rodzinnego kształtowały prace: J. Carcopino, *Życie codzienne w Rzymie w okresie rozkwitu cesarstwa*. Warszawa 1960; P. M. Duval, *Życie codzienne w Galii w okresie pokoju rzymskiego*. Warszawa 1968; P. Grimal, *Miłość w Rzymie*. Warszawa 1990 oraz literatura popularno-naukowa. Aktualne wyniki badań prezentują: *The Family in Ancient Rome*. Ed. B. Rawson. London 1992; K. R. Bradley, *Discovering the Roman Family*. Oxford 1991; S. Dixon, *The Roman Family*, London 1992; *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*. Red. J. Jundziłł. Bydgoszcz 1994; *Rodzina a wychowanie – ciągłość i zmienność na przestrzeni wieków*. Red. J. Jundziłł. Bydgoszcz 1995
- ¹¹ Dion, Or. 27.8
- ¹² Por. J. F. Gardner, *Woman in Roman Law and Society*. London 1987, s. 31–162; J. Korpanty, *Rzymska pochwała idealnej żony*. „Meander” 1980, nr 4, s. 158–164. Diametralnie odmienna była sytuacja społeczna kobiety w Grecji klasycznej – por. R. Just, *Woman in Athenian Law and Life*. London 1991, zwłaszcza s. 40–153
- ¹³ Negatywna ocena kobiet ze względu na ich emancypację pojawia się dość często, przede wszystkim jednak w literaturze satyrycznej okresu cesarstwa. Nowsze spojrzenie na różne aspekty aktywności społecznej kobiet prezentują m.in.: I. Biezuńska-Małowist, *Kobiety antyku. Talenty, ambicje, namiętności*. Warszawa 1993; J. K. Evans, *War, Woman and Children in Ancient Rome*. London – New York 1991
- ¹⁴ Por. J. Jundziłł, *Modele małżeństwa w Rzymie pogańskim a wczesnochrześcijańskim*. „Studia i Materiały WSP w Olsztynie” 1992, nr 36, s. 10–14
- ¹⁵ Dion, Or. 3. 122; 31. 42; 38. 15–16; 40. 41; 75. 6
- ¹⁶ K. Korus, op.cit., s. 15–18
- ¹⁷ M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*. Warszawa 1979, s. 56–57
- ¹⁸ Dion, Or. 3. 122

- ¹⁹ J. Carcopino, *op.cit.*, s. 95
- ²⁰ Pliniusz, Ep. IV. 19, VI. 4, VI. 7, VII. 5, VIII. 10
- ²¹ Por. R. M. Ogilvie, *Roman Literature and Society*. London 1991, s. 11, 16–17, 236–239
- ²² Dion, Or. 51. 1 i n
- ²³ M. Ziemka, *op. cit.*, s. 84–91
- ²⁴ Por. J. Jundziłł, Typy małżeństw a wychowanie dziecka w rodzinie rzymskiej. W: *Rodzina w starożytnym Rzymie*. Red. J. Jundziłł. Bydgoszcz 1993, s. 77. Pozycja dziecka w społeczeństwie rzymskim: J. P. Néraudau, *Être enfant à Rome*. Paris 1984; Th. Wiedemann, *Adults and Children in the Roman Empire*. London 1989; J. K. Evans, *War, Woman and Children in Ancient Rome*. London 1991 (zwl. s. 7–49, 166–209)
- ²⁵ J. Jundziłł, *Teoretyczne ...*, s. 352–353; P. Grimal: *Miłość...*, s. 58; P. Grimal, *Życie rodzinne*. W: *W dawnym Rzymie*. Wrocław – Kraków 1968, s. 39–40; E. Mireaux, *Życie codzienne w Grecji homeryckiej*. Warszawa 1962, s. 173; Dion, Or. 12. 42–43; 40. 41; 44.10; K. Korus, *op. cit.*, s. 23–31
- ²⁶ Pliniusz, Ep. IV. 15, VIII. 10
- ²⁷ Por. M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*. Lublin 1994, s. 54–68; M. Cary, H. H. Scullard, *Dzieje Rzymu*. T. 2. Warszawa 1992, s. 29–31, 291
- ²⁸ M. Ziemka, *op.cit.*, s. 91–92, 121–131
- ²⁹ Dion, Or. 12. 41–43; 12. 61
- ³⁰ O karmieniu dzieci: Dion, Or. 7. 114; 12. 30, 42; 33. 10; J. Jundziłł, *Teoretyczne ...*, s. 377–381; K. R. Bradley, *The Social Role of the Nurse in the Roman World*. W: *id., Discovering...*, s. 13–36
- ³¹ K. Korus, *op. cit.*, s. 41–45, 50–51
- ³² Pliniusz, Ep. V. 16
- ³³ *Mos maiorum* – prawo poezanowania przodków, *pietas* – wymóg wzajemnego szacunku względem wszystkich członków rodziny – H. I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*. Warszawa 1969, s. 328–331; J. Jundziłł, *Typy małżeństw ...*, s. 74–75
- ³⁴ Dion, Or. 28. 12; 29. 3; 34. 27–29
- ³⁵ Pliniusz, Ep. VIII. 10
- ³⁶ Na ten temat też J. Jundziłł, *Typy małżeństw ...*, s. 79
- ³⁷ Specyfika wieku dziecięcego w oczach Rzymian: J. Jundziłł, *Teoretyczne ...*, s. 357–369; *id.* Rzymskie zapatrywania na psychikę dziecka. „*Antiquitas*” 16, 1992, s. 13–26; Specyfika wieku dziecięcego w oczach Rzymian okresu cesarstwa a wychowanie w rodzinie. „*Studia Pedagogiczne*” WSP Bydgoszcz, 18, 1992, s. 7–15. Znaczenie dziecka w rodzinie – por. J. P. Néraudau, *op.cit.*, s. 157–178, 335–372
- ³⁸ Por. J. Jundziłł, *Teoretyczne ...*, s. 431–439; *id.* *Typy małżeństw...*, s. 78–80

**EMOTIONAL LIFE AS A FACTOR SHAPING FAMILY
EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN DIO CHRYSOSTOM'S VIEWS**

Summary

Dio Chrysostom (c. 40–120) was aware of the essential role of the family and the emotional ties in the psychological development of man. Proper relation in family environment expressed as love, kindness and friendship are based on values *arete* and *pietas*. Emotional life stimulates the development of the personality of the husband and wife and of their progeny.

Education through emotional ties and parents' personal patterns became an essential element shaping views on the family voiced by Dio Chrysostom and his contemporaries – Plutarch of Chaeronea and Pliny the Younger.